הוויכוח במפלגות הפועלים הארצישראליות על הגיוס ל'גדוד העברי'

זאב צחור

א

הרעיון של הקמת יחידה צבאית עצמאית של היישוב העברי בארץ־ישראל במטרה להילחם במסגרת הצבא הבריטי לכיבוש הארץ מידי התורכים, הועלה בתקופה סוערת במיוחד בתולדות היישוב. בסוף שנת 1917, כשעמד הצבא הבריטי בשערי הארץ, כבר ידוע היה ביישוב שהוא מלווה בבשורתה של 'הצהרת בלפור' המבטיחה לעם היהודים 'בית לאומי' בארץ־ישראל. המהפכה ברוסיה, שהתחוללה גם היא באותו זמן, הביאה עמה תקווה לסדר עולם חדש וטוב יותר.

ביישוב פנימה היתה זו תקופה קשה ביותר. היתה זו השנה הרביעית למלחמה; קשריו של היישוב עם הגולה נפסקו. רבבות עזבו את הארץ או גורשו ממנה. התמיכה הכספית מהגולה, שרובו של היישוב נהנה ממנה, וחלקו היה תלוי בה באופן מוחלט — פסקה; שוקי חוץ־לארץ, שאליהם שלחו מושבות יהודה את תוצרתן, נסגרו; המוראטוריום שהכריזה הממשלה התורכית הביא להפסקת האשראי ולירידה תלולה בערך הכסף. כל אלה גררו אחריהם משבר כלכלי חמור בארץ־ישראל. לסבל הכלכלי נוסף הגיוס מאונס לצבא העות'מאני ועבודות כפיה. המצב הלך והחריף במקביל להתרופפות השלטון התורכי ונצחונות הבריטים, וביטויו הקיצוני היה גירוש התושבים היהודים מיפו ומתל־אביב.

חשיפתה של רשת הריגול של ניל"י בשלהי 1917 החמירה את יחס השלטונות והביאה לרדיפות ולסבל רב: מאסרים, עינויים, גירוש ומוות ממחלות ואף מרעב היו אירועים של יום־יום. החרדה מפני הכחדה פיסית של היישוב הדל והמוכה נעשתה מוחשית.

אין פלא אפוא שהצבא הבריטי הכובש התקבל על־ידי היישוב כצבא מושיע.[1] אולם בואו הביא רק הצלה חלקית משום שכיבוש ארץ־ישראל לא היה מהיר. בסוף 1917 נכבשו יפו, תל־אביב וירושלים, ולאחר שפתח־תקוה עברה מיד אל יד התייצב קו החזית לאורך הירקון. במשך כעשרה חודשים היתה ארץ־ישראל מחולקת לשניים: מהירקון ודרומה — בשליטת הבריטים, וצפונה — בשליטת התורכים.

בראשית הכיבוש הבריטי חלה ביהודה התעוררות רבת תנופה. האוכלוסיה, שזה עתה עמדה על סף כיליון, התחילה להתאושש. בלהט התחושה של 'רגע היסטורי' גדול וחד־פעמי ואפילו ניסי, החלה ביישוב תסיסה של פעילות נמרצת. נסיונות ורעיונות חדשים שימשו בערבוביה; קמו ועדים מקומיים וכלכליים; מפלגות וארגונים ביקשו לתת ביטוי לשאיפותיהם ואמונתם. על רקע זה

1 תיאור מסכם בספר תולדות ההגנה, כרך א, חלק ב, תל־אביב 1965, עמ' 497—510.

זכה הרעיון בדבר הקמת גדוד ארצישראלי, שיילחם לצד הבריטים למען כיבוש הארץ, לתהודה רבה.[2]

ב

ההיסטוריוגראפיה של היישוב הקדישה תשומת־לב רבה לגדוד הארצישראלי. באוהליו הסתופפו חיילים, שלימים נעשו מנהיגי היישוב, וביניהם ברל כצנלסון, אליהו גולומב, דב הוז, שמואל יבניאלי, לוי שקולניק (אשכול) ומשה סמילנסקי. אליהם נספחו יצחק בן־צבי ודוד בן־גוריון, שבאו עם הגדוד העברי האמריקאני. כולם הקדישו בזכרונותיהם מקום ניכר לפרשת הגדוד. הוויכוח על עצם הקמתו של הגדוד, שהתחולל כאמור על סיפם של תהליכים רבי־חשיבות בתולדות הציונות, גם הוא זכה לתיאור רחב. אך נראה שתיאורו של הוויכוח על הקמת הגדוד נסחף בעקבות האפולוגטיקה החריפה שליוותה אותו ונמשכה שנים רבות אחר־כך, ולכן הוא לוקה בהכללות.

בספרו 'תנועת הפועלים הארצישראלית' טוען מ' ברסלבסקי כי 'החלוקה בין המחיבים והשוללים תאמה בדרך כלל את הקו המפלגתי; מפלגת "הפועל הצעיר" שללה את ההתנדבות, בשעה ש"פועלי ציון" ורבים מן "הבלתי מפלגתיים" חייבוה ואף הצטרפו אליה'.[3] גם צ' אבן־שושן כותב כי 'הנושאים העקריים של תנועת ההתנדבות היו "פועלי ציון", אנשי "השומר" וקבוצת חניכי הגמנסיה ביפו'. ולעומתם 'רק "הפועל הצעיר", כמפלגה, נקט עמדה שלילית'.[4]

קביעה זו יונקת מהדי הוויכוח בשאלת ההתנדבות, שחזרו ועלו לכל אורך קיומן הנפרד של שתי המפלגות עד 1930.[5] הוויכוח בשאלה זו שימש את המאבק בין שתי המפלגות לצורך עניינים אחרים עד כי במהלכו התגבשה החלוקה המפלגתית בין המצדדים לשוללים והתקבלה גם על המפלגות עצמן. אולם חלוקתם של מצדדי ההתנדבות ושוללה לפי החלוקה הפוליטית בין 'פועלי ציון' ל'הפועל הצעיר' הוא צילום מצב שהתקיים בשלב אחד בלבד של האירועים והחלתו על כל השלבים. בדיקה של יחסי הקבוצות בקרב תנועת ההתנדבות תגלה תמונה מורכבת הרבה יותר.

בראש השנה תרע"ח, סמוך לראשית ההסתערות הבריטית על ארץ־ישראל, התכנסה במרחביה הוועידה ה־12 של 'פועלי ציון'. בישיבה סגורה, שהכניסה אליה הותרה רק לצירי הוועידה, מסר דוד בלוך־בלומנפלד, שהיה אז האיש המרכזי בהנהגת המפלגה, סקירה סודית בה אמר: 'אנו נייטראלים. שגיאה שגאה הציונות ההיא אשר חשבה לסדר את עתיד העם העברי בקשר עם צד זה או אחר של הלוחמים. אלה התולים את חלומותינו בנצחון נשק זה או אחר שוגאים... הגירוש מיפו הוא פרי הפטפוט של הציונות הרשמית'.[6] גם החברים האחרים התנגדו לרעיון של גדודים יהודים: מי מחשש מפני נקמת התורכים ומי משום התנגדות לכל הקשור בנשק, צבא ושפיכות דמים.

ההתנגדות לפעילות צבאית יהודית איזושהי לא היתה כללית. וולדשטיין הציע באותה ישיבה

2 על ההתארגנויות השונות ביישוב עם הכיבוש הבריטי ראה: ז' צחור, תנועת הפועלים בארץ ישראל: בין ייחוד לאיחוד (1918—1920), עבודת מ"א, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו.

3 מ' ברסלבסקי, תולדות תנועת הפועלים הארצישראלית, א, תל־אביב תשט"ו, עמ' 150.

4 צ' אבן־שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ ישראל, א, תל־אביב 1963, עמ' 302.

5 י' גורני, אחדות העבודה, תל־אביב תשל"ג, עמ' 338, הערה 31.

6 ארכיון העבודה, תיק 19/403.

'לסדר לגיון צבאי של מאה אלף איש שיילחם על צד ידוע תוך התניית תנאים. אנו על סף מומנט היסטורי ועלינו לבלי החמיצו'.[7] דבריו נשמעים כאילו הציע הקמת צבא, שיילחם לצד מי שייאות להעניק תנאים טובים יותר. חלדי, מי שעתיד להיות האיש שדחף להקמת המ.פ.ס., תמך בהקמת כוח צבאי. אולם על־פי הצעתו תהיה זו מיליציה עממית ותעסוק רק בהגנה עצמית. התנאי של חלדי היה שהלגיונות יהיו משותפים ליהודים ולערבים.

אך ההצעות שצידדו בהקמת צבא, גדודים או מיליציה יהודית נדחו. בראש המתנגדים ניצב דוד בלוך־בלומנפלד, שדרש נייטראליות מוחלטת במלחמה. זאת לא רק בגלל הסיכון שיש בהתקשרות לצד אחד, אלא בעיקר משום שכל הצדדים הנלחמים מייצגים משטרים קאפיטליסטיים. בלומנפלד התמיד בהתנגדותו לצבאיות ולהתנדבות גם כאשר רעיון הקמת הגדוד הארצישראלי החל להתממש.[8] וכך, בתקופה של הכרעות היסטוריות, כאשר ביישוב הילכו כבר שמועות בדבר התגייסותם של המוני יהודים באנגליה ובארצות־הברית למלחמה לצד מדינות־ההסכמה, החליטה ועידת 'פועלי ציון', בישיבה סודית שכונסה לשם כך, להתנגד בתקיפות להקמתה של מסגרת צבאית יהודית איזושהי בארץ־ישראל.

ג

ההתנגדות בקרב 'פועלי ציון' ניזונה גם מן המאבק העז, שהתנהל אז בין המפלגה ל'השומר', באותה ועידה עצמה התגלע קרע ברור בין המפלגה ל'השומר', שהיה אמור להיות גוף אוטונומי מקצועי, העוסק בשמירה ומקיים זיקה למפלגה. בהיעדרו של ישראל שוחט, מנהיגו ומפקדו של 'השומר', מן הארץ, החליטו החברים, כי לקראת כיבוש ארץ־ישראל על־ידי הבריטים יקימו גוף צבאי למחצה שכונה על ידם בשם 'מיליציה עממית'. לצורך זה קראו לריכוז 'כל האלמנטים הריבולוציוניים' ולשילובם בתוך 'השומר', ופנו לשם כך גם לחברי 'הפועל הצעיר', וזאת מבלי להיוועץ קודם לכן במפלגה.[9] על־פי הנרמז בוויכוח שהתנהל בוועידה היתה כאן כוונה להקים כוח פוליטי־צבאי חדש, והגישושים הראשונים להקמתו התקבלו בחיוב דווקא בין אנשי השורה ב'פועלי ציון' וב'הפועל הצעיר' גם יחד. מפלגת 'פועלי ציון' ראתה ביוזמה זאת תחרות פוליטית ברגע המכריע בתולדות היישוב תוך ניצול הנכונות הנפשית הקיימת להתנדב למסגרת צבאית פוליטית ולהיאבק למען רעיונות חברתיים לאומיים. האידיאולוגיה המעורפלת של הגוף המוצע והרכב הקבוצה המנהיגה לא נראו למנהיגות המפלגה, ועל כן נדרש 'השומר' להסתלק כליל מרעיון הקמת הארגון הצבאי שיזם.

המחלוקת בוועידה בין המפלגה לחבריה ב'השומר' היתה קשה ולוותה בהאשמות הדדיות ובהחשדות חמורות ביותר. בוויכוח זה ניצבו חברי 'השומר' כנושאי דגל הצבאיות וההיחלצות למאבק מזוין על הארץ, ואילו המפלגה ניצבה כמגינה על התביעה לנייטראליות מוחלטת. בסופה של הוועידה הושגה פשרה רופפת, שאִפשרה את המשך קיומו של 'השומר', אולם המאבק של המפלגה ב'השומר' נמשך והגיע לשיאו בד בבד עם התגברות התנועה להתנדבות לגדוד העברי,

7 שם.

8 על כך במכתבו של ירוחם קליבנוב לוועד המרכזי של 'הפועל הצעיר', ל' בתשרי תרע"ט. ארכיון העבודה, תיק 60/402.

9 דברי גולדברג ושמואליק (כנראה הפטר) בוועידה. ארכיון העבודה, תיק 19/403.

דוד בן־גוריון ויצחק בן־צבי,
חיילים בגדודים העבריים

ש'השומר' היה מיוזמיה. בעוד תנועת ההתנדבות בעיצומה, התכנסה במחניים מועצת 'פועלי ציון' (בראש השנה תרע"ט) והחליטה על ניתוק קשריה עם 'השומר' ותבעה מחבריה לצאת מהארגון.

למרות המאבק החריף לא היה הקרע בין 'השומר' והמפלגה מוחלט. רחל ינאית, שהיתה דמות מרכזית במפלגה ושמרה על זיקה ל'השומר', התנגדה בתקיפות לקו שהתווה בלוך־בלומנפלד ונעשתה לנושאת רעיון ההתנדבות לַגדוד בתוך המפלגה. תוך פעילות סוערת ורבת־תנופה עלה בידה להכניס לשורות תומכי ההתנדבות רבים מחברי המפלגה.

ד

אך המנהיגות של תנועת ההתנדבות קמה מחוץ למפלגות, בדמותם של אליהו גולומב ודב הוז, שניהם מאנשי 'הקבוצה היפואית', בוגרי גימנסיה הרצליה ובשלב זה של פעילותם הציבורית — בלתי מפלגתיים.

פעילותם של גולומב והוז למען ההתנדבות לגדוד העברי הארצישראלי בצבא הבריטי לא הסתייעה במפלגות. היפוכו של דבר; המפלגות הביטו על שאיפתם ליצור כוח צבאי בעין בלתי

ועד המתנדבים בארץ־ישראל. מימין לשמאל — יושבים: נח סונין, משה סמילנסקי, רחל ינאית בן־צבי. עומדים: דב הוז, דוד סברדלוב, אליהו גולומב

אוהדת. המשא־והמתן הראשון שקיימו שניהם היה עם גוף מקביל ל'קבוצה היפואית' — שרידי 'השומר' ששהו ביהודה (עיקרו של 'השומר' נמצא אז בגליל, נרדף על־ידי התורכים). אל השניים הצטרפו רחל ינאית ונח סונין אנשי השומר.[10]

פרשת היחסים בין אנשי הקבוצה היפואית הקטנה, שהיתה מורכבת צעירים תל־אביביים בוגרי הגימנסיה, ובין אנשי 'השומר' יוצאי ההגנה העצמית היהודית ברוסיה מלמדת הרבה על אופי היחסים הסבוכים בין הקבוצות השונות ביישוב ועל המתח בין השאיפה לאיחוד הכוחות ובין גיבוש העצמיות של כל קבוצה תוך יצירת אידיאולוגיה שונה.

במכתב לרבקה שרתוק תיאר אליהו גולומב את הקשיים בהם נתקל תוך קיום המגע בין הקבוצות ואת התככים בהם נאלץ ליטול חלק, לפעמים תוך נטישת חבריו הקרובים.[11] במהלך התגבשות הקבוצה המנהיגה ותוך חיכוכים בתוכה פרש ממנה נח סונין והצטרף אליה דוד סברדלוב. ארבעת היוזמים הכריזו על עצמם כעל 'ועד מכין' לקראת גיוס הגדוד.

הרכב המנהיגות כלל אפוא שניים, גולומב והוז, שבאו מחוץ לתנועת הפועלים המאורגנת (אם כי היו קרובים אליה ברוחם) אחת, רחל ינאית — נציגת 'השומר' שהיתה גם חברת מפלגת 'פועלי ציון' ואחד, הוא סברדלוב, נציג בעלי המלאכה שהיה גם חבר מרכזי ב'הפועל הצעיר'. פעולתם של השניים האחרונים לא היתה על דעת מפלגתם. אל הארבעה הצטרף משה סמילנסקי,

10 ספר תולדות ההגנה, כרך א, חלק ב, עמ' 498.
11 א' גולומב, חביון עוז, תל־אביב תשי"ד, עמ' 145—169 (להלן: חביון עוז).

איכר מרחובות, והחלה תעמולה מקיפה להתנדבות. כך נמצא שהיוזמה וראשית הפעילות היתה בידי גוף פלוראליסטי חוץ־מפלגתי.

הגורם המאיץ בא מבחוץ: הגנרל היל, מפקד הדיוויזיה הסקוטית ה־52 שחנתה בתל־אביב, הזמין את היוזמים ואמר להם, שחובתם המוסרית להצטרף לבריטניה במלחמתה לשחרור הארץ. נראה שהצעתו להקים יחידה ארצישראלית במסגרת הצבא הבריטי היתה בעלת אופי פרטי,[12] אך הקבוצה לא ידעה זאת. הם התייחסו להצעתו בכובד ראש. עסקני היישוב הסתייגו מההצעה, אולם חששו להמרות את פיו של גנרל בריטי, ולכן פירסמה האסיפה המכוננת (ב־2 בינואר 1918) הודעה לפיה היא עצמה אינה מחליטה בנידון, אבל רואה חובה לעצמה 'לפרסם בתוך הישוב את הרעיון של יסוד לגיון עברי כזה בארצנו ובזה היא מחכה עוד להבעת רצון העם על כך לכל שדרותיו'.[13]

ה

הגוף הראשון אליו פנו היוזמים היה חניכי הגימנסיה 'הרצליה' שכונסו לוועידה מיוחדת ביפו ב־15 בפברואר 1918. אליהם הצטרפו, בעקבותיו של סמילנסקי, צעירי המושבות ביהודה. עד מהרה התברר שמדובר בקבוצה של כ־450 מתנדבים, מהם 150 צעירות. הוועד הזמני של היישוב, שהיה בראשית דרכו וביקש לראות עצמו כגורם יצוגי יחיד ובלבדי, לא ראה בעין יפה 'פעילות פרטית' זו. ברוב של 7 נגד 6 החליט לאסור ניהול משא־ומתן עם השלטונות הבריטיים בעניין 'סידור גדוד עברי' עד שתתברר עמדתה של ההסתדרות הציונית.

במקביל להחלטת הוועד הזמני לשלול את הפעולות למען התנדבות דן בהצעה גם מרכז 'הפועל הצעיר' בישיבותיו בז', בח' ובי"ב בטבת תרע"ח. הדעות שנשמעו היו שונות. מיעוטן מחייבות ורובן שוללות. ההחלטה, שביקשה ליצור מכנה משותף בין הקצוות, היתה מעורפלת מעט: סוכם כי לפי שעה אין מצטרפים לצבא אקטיבי אך מתארגנים להקמת מליציה.[14] גם מועצת 'הפועל הצעיר', שהתכנסה בראשית שבט תרע"ח, החליטה עקרונית לחייב את ההתנדבות: 'חובה לאומית מוטלת עלינו להתנדב לצבא הלוחם אם השגת מטרתנו הלאומית תדרוש זאת', אך גם החליטה לעכב את הפעילות עד לבירור עמדת ראשי הציונות באירופה,[15] ולאסור פעילות החברים בעניין הגיוס עד להחלטה חדשה.

הכפילות בעמדתו של 'הפועל הצעיר' ביחס להתנדבות קיבלה אישור נוסף במועצת המפלגה (סיוון תרע"ח) כאשר 'בנוגע לשאלת האקטיביזם הוחלט: (א) המועצה מכירה כי הצעד שנעשה על־ידי האקטיביסטים על דעת עצמם ולמרות החלטה הועד הזמני נחשב בעיננו לחוטא נגד המשמעת הלאומית הדרושה לנו בשעה זו; (ב) המועצה מחליטה לבלי להכניס שום שינוי בהחלטת המועצה הקודמת ביחס לחברים שחטאו נגד המשמעת המפלגתית בהתנדבם לגדוד. בנוגע

12 על כך: י' עילם, הגדודים העבריים, תל־אביב 1973, עמ' 171.
13 מתוך ספר התעודות תרע"ח—תש"ח, הוצאת הוועד הלאומי כנסת ישראל.
14 י' שפירא, הפועל הצעיר, תל־אביב 1967, עמ' 218.
15 שם, עמ' 219.

לפגישת הגדוד מחו"ל: הועד המרכזי מוסר את ברכתו החמה לצעירים העולים הנה ורעיון בליבם'.[16]

לימים הוצגה עמדה זו כהתנגדות עקרונית להתנדבות. דוד בן־גוריון טען בזכרונותיו כי, '"הפועל הצעיר" התנגד להתנדבות מטעמים פציפיסטיים'.[17] גם א' גולומב טען כי 'הם יצאו נגד התנועה בשם המוסר המתנגד לשפיכות דמים'. והוסיף כנימוק משני את חששה של המפלגה מ'אוונטוריזם'.[18]

הערכה זאת לתפקידה של מפלגת 'הפועל הצעיר' בשאלת ההתנדבות התגבשה כבר ב־1918. היה זה כשלון תעמולתי למפלגה, שכן לא הצליחה לחוש את אופי הציפיות של הציבור היהודי באותם ימים.

ו

על רקע ההתפעמות בעקבות 'הצהרת בלפור' והתחושה שהביאה עמה המהפכה הבולשביקית ברוסיה, כי העולם עומד להשתנות בכוח הנשק — החלה ביישוב תסיסה עצומה, שביקשה לעצמה מוצא של פעילות אקטיביסטית. בהליכה לגדוד היה גם משום ביטוי של יאוש; הנה נעשים מסביב דברים גדולים ואדירים ואילו היישוב ניצב באפס מעשה. אי־אפשר, לכן, לעסוק בעבודה יום־יומית אפורה כאשר דברים נוראי־הוד מתרגשים ובאים. ברל כצנלסון אפיין את המניעים השונים של הדחף להתנדבות וקבע שהיה: 'מי שהרגיש ביותר את הצד הפוליטי — השחרור המדיני. מי שהרגיש ביותר את היסוד המשיחי של קיבוץ גלויות. מי שהרגיש ביותר את המושג של קורבן, של שפיכות דמים בשביל ארץ ישראל. ומי שהביע בזה את רצונו לשים קץ לחייו ולשרוף את נפשו בלהבה הגדולה להרים נס לאומה היהודית'.[19] על ההשתתפות במלחמה כדרך לשחרור לאומי הטיפה רחל ינאית.[20] על הליכה לגדוד כפריצת־דרך, שתביא לעלייה המונית בעקבות התגייסות של יהודי חוץ־לארץ, דיבר גולומב.[21] מופלא מכל הוא הדיבור על 'הקורבן'. ניתן למצוא ביטויים לכמיהה של אנשים לשפוך דמם כמעשה הירואי של כיבוש המולדת.[22]

בצד תחושות לאומיות משיחיות אלו היו לגיוס גם סיבות פרוזאיות יותר. הכיבוש הבריטי ביהודה הביא לשחרור האוכלוסיה מהשלטון העות'מאני, ולחלק מהאוכלוסיה הביא גם מידה של רווחה. אך רובו של היישוב טרם נושע מבחינה כלכלית. הנס לא בא. האבטלה נמשכה — ואתה הרעב. במיוחד קשה היה הרעב בירושלים. אפשר שזו היתה הסיבה החשובה ביותר להתנדבות.[23]

16 ארכיון העבודה, תיק 4/402 ב'.
17 ד' בן־גוריון, זכרונות, א, תל־אביב 1971, עמ' 110.
18 חביון עוז, עמ' 146.
19 ב' כצנלסון, ראשי פרקים לתולדות תנועת הפועלים, סטנוגרמה בהוצאת הבחרות הסוציאליסטית, תרפ"ח, עמ' 52.
20 רחל ינאית במועצת רחובות, ארכיון העבודה, תיק 8/403.
21 חביון עוז, עמ' 143—144.
22 על כך צ' שץ, בסיפורו 'בתיה' בתוך סיפורים מן הקיבוץ, הקיבוץ המאוחד, תשכ"א. גם א' גולומב במכתבו לרבקה שרתוק מדבר על היותו בין אלה שרצו 'להפקיר את הייהם לשם שהרור הארץ' (חביון עוז, שם). וכן ש' יבנאלי, דברי המחייבים, ירושלים תרע"ה.
23 דברי ד"ר ברנר ממתנדבי הגדוד בירושלים (ראיון).

סיבה פרוזאית זו סיפחה אל המתנדבים הראשונים 'אלמנט' שלא היה לרוחם,[24] ועם זאת ביטאה את הכיוון שממנו נשבה הרוח.

'פועלי ציון' חשו היטב לאן נושבת הרוח. הם היו ערוכים מבחינה נפשית להיסחף בהתלהבות המשיחית ונעשו לגושאי הדגל, שאחריו נהה רובו של היישוב.

'הפועל הצעיר' לא קלט את הרוח החדשה, בעוד הוא פוסח על שני הסעיפים: בין הברכה שבה קידם את פני זאב ז'בוטינסקי, הבא בראש הגדוד הלונדוני, ובין האיסור שהטיל על חבריו ללכת אחריו, הוסיף א"ד גורדון על המפלגה משא נוסף של קשיים: ב' כצנלסון כתב שכאשר שאלת הגדוד עלתה על הפרק לא היתה עמידתו של גורדון ידועה (הוא נמצא בגליל המנותק), ובוויכוח על שאלת ההתנדבות 'היתה בשבילנו הבעיה הזאת: באיזה מחנה יהיה גורדון — אם הוא יהיה בעד הגדוד או לא — בעיה זו העסיקה אותנו באופן עצום'.[25] הוא עצמו סבר, שגורדון יהיה בעד הגיוס. והנה הפך גורדון למתנגד חריף ולנושא רעיון הפאציפיזם. א"ד גורדון הטיל את מלוא כובד־משקלו האישי לצד המתנגדים והשתמש ב'הפועל הצעיר' ובקבוצה קטנה של תומכיו כדי להפעיל את השפעתו. זה שנים שגורדון לא היה חבר ב'הפועל הצעיר'. קשריו החברתיים היו עם חברים מ'פועלי ציון' דווקא,[26] אך המפלגה לא יכלה לסרב לשמש לו במה וזאת בשל זכויותיו האישיות וגם משום שהיו חברים פעילים במפלגה, כמו אליעזר יפה ונתן פרנקל (חופשי), שהזדהו עם דעותיו.

'הפועל הצעיר' לא היה בודד בהסתייגותו מתנועת ההתנדבות. רבים מפעילי הסתדרות הפועלים החקלאיים ומקרב הבלתי־מפלגתיים התנגדו להתנדבות ובתוכם מרדכי קושניר, נח נפתולסקי וצבי שץ. ב' כצנלסון עצמו התלבט מאוד בשאלה והתקשה להכריע.[27] בסופו של דבר התגייסו רוב מנהיגי הבלתי מפלגתיים, חלקם מתוך הכרעה של הרגע האחרון וחלקם מתוך שנסחף בזרם.

***

תיאור הוויכוח בתוך התנועות הפוליטיות ביחס להתנדבות מוכיח, שההתפלגות הפוליטית בשאלת ההתנדבות לא שאבה ממקורות אידיאולוגיים שונים, וכי מהלכו ניזון מאירועים לא מהותיים באופיים: מנהיגי המפלגות של 'פועלי ציון' ו'הפועל הצעיר', כמו עסקני היישוב וראשי הבלתי־מפלגתיים, הסתייגו מלכתחילה מן הרעיון. צמיחתו של הרעיון באה מצעירים שלא היו שייכים למימסד הפוליטי. הדחף בא מבחוץ: מצדו של גנרל היל ומצדו של ז'בוטינסקי. הגורמים היו בעלי אופי אישי: תחושות משיחיות או חשש לאבטלה. גם ההכרעות היו אישיות: חלק ניכר מהמתגייסים בא מחוגים שאינם קשורים לתנועת הפועלים.

בתוך הדינאמיקה של היחסים בין מפלגות הפועלים ובשל מספרם של המתגייסים מתוך 'פועלי ציון', שגברו על המתנגדים, ומשקלם של המתנגדים לגיוס ב'הפועל הצעיר', שגברו על המתנדבים, נוצרה תדמית כי 'פועלי ציון' תמכו בהתנדבות ללא סייג, ואילו 'הפועל הצעיר' התנגד לה

24 חביון עוז, עמ' 151. את מתנדבי ירושלים הוא מכנה 'אספסוף'.

25 ב' כצנלסון, כתבים, יא, תל־אביב תש"ט, עמ' 204.

26 שם, שם.

27 תיאור מפורט של הלבטים וההכרעה בהערותיו של י' שרת לספר ב' כצנלסון, אגרות, 1914—1918, תל־אביב, עמ' 531—540.

בתקיפות. אלה ואלה הצמיחו אידיאולוגיה: 'פועלי ציון' דיברו על 'שחרור הארץ' ו'הפועל הצעיר' על 'שמירת הקיים'.

אלה ואלה התאכזבו.

'פועלי ציון' התאכזבו מהגדוד, מתפקיד המתנדבים בו, מיחס הבריטים אליו, וממה שעלה בסופו,[28] ו'הפועל הצעיר' התאכזב מדלות המשימה של 'שמירה על הקיים', נותר רק הדימוי של 'פועלי ציון' כתנועה אקטיביסטית, ושל 'הפועל הצעיר' כמפלגה דלת חזון. נותר גם משקע כבד של מרירות, שהעמיק הרבה את הקרע בין שתי המפלגות, ואשר דומה שלא היתה לו אחיזה במציאות החברתית והאידיאית של תנועת הפועלים הארצישראלית הקטנה.

'הפועל הצעיר', שמצא עצמו מבודד, נאלץ ללכד את שורותיו ולגייס לעזרתו תמיכה בגולה. הוא ארגן בי"א בתמוז תרפ"ח את 'אסיפת הנשארים' ברחובות, שמטרתה כדברי א' יפה 'להתארגן ולהתאחד לשם סידור העבודה'.[29] הוועד המרכזי פרסם 'מכתב אל החברים', והחל מניסן תרע"ח הוציאה המפלגה חוברות בשם המאפיין את עמדתה בוויכוח: 'הארץ והעבודה'.

ההתלהבות והמרץ שאפיינו את ההתארגנות היו תגובה להלכי־הרוח בציבור, ששללו את עמדת המפלגה. בשלב זה דומה שיעלה בידי המפלגה לחזור ולכבוש לה את מקומה בציבור. חברי 'פועלי ציון' התגייסו בחלקם הגדול לגדוד ובתוך כך זנחו עמדות־מפתח. במועצת 'פועלי ציון' (ב' בתמוז תרע"ח) היתה רחל ינאית מודאגת מכך ש'רוב החברים התנדבו והכוחות הנשארים לא מספיקים ולא מתאימים לעבודת המוסדות והמפלגה'. צפרוני הציע 'לסגור את עבודת המפלגה, משום שבלתי מתאימים יביאו נזק והמפלגה תמשיך להתקיים מכוח מרכזיה בגולה ומכוח ההתנדבות'.[30]

הלהט שאפיין את תנועת ההתנדבות בראשיתה החל לדעוך. הבריטים החלו גם הם להסס. הגיוס התנהל בעצלתיים. את הנשים סרבו לגייס, וקשה מכל — בהגיע עת כיבוש הגליל — לא שותפו למעשה הגדודים העבריים בקרבות.

כאשר התנהלה התעמולה להתנדבות בקרב עמוד־השדרה של תנועת הפועלים — פועלי הגליל — נשא הוויכוח אופי מתון יותר. ירוחם קליבנוב, השליח הראשון מיהודה שהגיע לגליל מצא שהדי הוויכוח ביהודה כבר הגיעו אליו. חברי המפלגות דנו בנושא וקיבלו החלטות. על־פי דיווחו של קליבנוב התכנסו חברי 'הפועל הצעיר' וקיבלו החלטה השוללת את ההתנדבות אך 'יש המפקפקים והם לבקוביץ' (אליעזר), שוחט ורוטנברג'. במקביל התכנסו בתל־עדש חברי 'פועלי ציון' והם החליטו בחיוב.[31] 'אלו ואלו אינם קיצוניים כמו ביהודה'.

ההתלהבות בקרב חברי 'פועלי ציון' לגיוס לא היתה רבה כמו ההתלהבות חודשים מספר קודם־לכן. בראש השנה תרע"ט התקיימה מועצת המפלגה, שנה בדיוק לאחר הוועידה במרחביה, שבה נשלל רעיון הקמת יחידה צבאית יהודית. היתה זו שנה רבת־אירועים: בראשיתה נכבשה יהודה על־ידי הבריטים והוקם הגדוד שחברי המפלגה נטלו חלק פעיל בהקמתו, ובסופה נכבש

28 חביון עוז, עמ' 143—144.
29 י' שפירא (לעיל, הערה 14), עמ' 222.
30 ארכיון העבודה, תיק 8/403.
31 מכתבו לשפרינצק, ל' בתשרי תרע"ט. ארכיון העבודה, תיק 60/402.

הגליל. במועצה זו נשמעה טרוניה, אף כי חרישית עדיין, על כך שהמפלגה הפרה את החלטותיה הקודמות ונרתמה לרעיון הצבאיות.[32]

במועצה הבאה, שכונסה ביפו בהשוון תרע"ט, העזו חברים להעלות את הנושא לדיון. אברהם הרצפלד הציע במפורש לקבל החלטה נגד ההתנדבות. דבריו עוררו סערה. תומכי הגדוד התלכדו והצעתם האומרת 'המועצה מכירה כי יצירת הגדודים היא הכרח היסטורי במצבנו הלאומי הנוכחי' זכתה בשמונה קולות. ארבעה הצביעו נגד. לעומת זאת, הצעה מעשית הגורסת כי המועצה רואה בהתנדבות מילוי חובה אך מציעה לחברי המפלגה להישאר במקומות עבודתם ולא להתגייס — זכתה בשמונה קולות לעומת חמישה מתנגדים.[33] וכך, בחשאי כמעט, הסתלקה מפלגת 'פועלי ציון' מפעילותה למען ההתנדבות. מכאן ואילך תשקיע מרץ רב במאמץ הפוך — שחרור מנהיגיה המגויסים מהגדוד.[34]

תהליך זה, שהביא למעין הסכמה בלתי נלהבת עם קיומו ופעילותו של הגדוד, חפף לתהליך מקביל שהתרחש ב'הפועל הצעיר'. חברי מפלגה זו, כחמישים במספר, שהתגייסו לגדוד, קיבלו לבסוף את ברכת המפלגה. מנהיגי המתנדבים מקרבם, סברדלוב ושקולניק (אשכול), המשיכו למלא תפקידי מפתח בהנהגת המפלגה. הנה כי כן בצד ההסכמה הבלתי נלהבת של 'פועלי ציון' לגדוד, היתה השלמה בלתי נלהבת אתו מצד 'הפועל הצעיר'.

דווקא עתה, כשדומה היה כי פג טעם הוויכוח משום הדמיון בעמדות הצדדים, הוא התלקח במלוא עוזו. בתקופה זו, חורף־אביב תרע"ט, התנהלו דיונים על איחוד תנועת הפועלים. הדיונים הסתיימו בקרע עמוק שבו נמצאו שוב המפלגות משני עברי המתרס: 'פועלי ציון' יחד עם הבלתי מפלגתיים הקימו את 'אחדות העבודה', ו'הפועל הצעיר' נשאר מפלגה עצמאית. קרע זה, למרות שלא היה לו בסיס אידיאי ברור[35] היה מלווה בשטנה הדדית עזה וארוכת־ימים. המאבק המחריף החזיר לסדר היום את הוויכוח על ההתנדבות, וזאת למרות שהאקטואליות שלו כבר פגה, ועמדות הצדדים היו למעשה דומות.

כמו בוויכוחים פוליטיים הנאחזים בפולמוס שעבר זמנו, קיבלו עמדות הצדדים באירועי העבר 'אוטונומיה פונקציונאלית'. הדימוי של עמדותיהם הלך והתגבש רטרואקטיבית עד שנוצרה תדמית בעלת אחידות אידיאית. כך הפך הוויכוח על ההתנדבות לגדוד מנושא השנוי במחלוקת בתוך המפלגות פנימה לוויכוח שביקש להדגיש ולחדד, בדיעבד, את ההבדל האידיאי בין 'פועלי ציון' ל'הפועל הצעיר'.

32 ארכיון העבודה, תיק 7/403.

33 שם.

34 לדוגמא, לחצו של ד' בן־גוריון, ד' בן־גוריון (לעיל, הערה 17), מכתב 240.

35 פרוטוקול ועידת האיחוד בפתח־תקוה, ילקוט האחדות, תל־אביב תשכ"ב, עמ' 573—609.